

Protest in Nederland

M. Moerings*

De verzuiling van de Nederlandse samenleving of de opdeling van de maatschappij in verschillende blokken waaraan telkens een verschillende levensbeschouwing of ideologie ten grondslag ligt, heeft geleid tot het ontstaan van allerlei protestgroepen. Dit artikel geeft in de eerste plaats een algemeen historisch overzicht van het tot stand komen van de verzuiling en beschrijft dan de opkomst en ook de teloorgang van de belangrijkste protestgroepen in Nederland. Tenslotte wordt gepoogd een verklaring te geven van dit verschijnsel binnen het specifiek Nederlands maatschappelijk stelsel.

In een 'naschrift' gaat P. Leroy nader in op enkele aspecten van de in dit artikel geschetste problematiek en hij maakt enkele beschouwingen in verband met de Belgische situatie.

1. Ontwikkelingen in een verzuilde samenleving

Zoals in vele andere landen worden de jaren zestig ook in Nederland gekenmerkt door het verzet tegen het traditionele gezag waarin protestbewegingen een belangrijke rol speelden. Dit protest droeg in Nederland echter een ludiek karakter en heeft in vergelijking met bijvoorbeeld Frankrijk en Italië een relatief rustig verloop. De samenleving staat er niet van op zijn grondvesten te daveren ook al liegt de retoriek van de officials er in die dagen niet om. Welke zijn de verklaringen voor deze relatief vreedzame ontwikkeling? In een poging hierop een antwoord te geven zal ik eerst enkele structurele kenmerken schetsen die typerend zijn voor de Nederlandse samenleving. Daarop aansluitend zal ik kort ingaan op enkele protestbewegingen uit de jaren zestig (provo, studentenbeweging) en op de meest markante beweging uit de jaren zeventig, de kraakbeweging. Alle hebben zij hun wortels in deze samenleving. Omwille van de veronderstelling dat het overheidsoptreden c.q. het politie-optreden in de ontwikkeling van protestbewegingen een niet te verwaarlozen rol heeft gespeeld – en nog speelt – zal dit ook nader onder de loupe worden genomen.

1.1. Verzuiling

In de 16de eeuw vindt niet alleen de vorming van de Nederlandse staat plaats maar tevens kende de reformatie, met name het calvinisme, in het tot dan toe katholieke Nederland een grote bloei. De volgelingen van Calvijn vormden de jon-

* Wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan het Willem Pompe Instituut voor strafrechtswetenschappen van de Universiteit van Utrecht, belast met onderwijs en onderzoek in de criminologie en penologie.

ge republiek om tot een protestantse natie; alleen het zuidelijk gedeelte bleef met behulp van de Spaanse overheersers, katholiek.¹

De spanningen tussen katholieken en protestanten verhinderden niet dat er vrijheid van godsdienst bleef bestaan. De tweedeling in protestanten en katholieken is echter te simpel, want ook binnen de protestantse kerk groeide een tweespalt: tussen de orthodoxe calvinisten en de gematigden met meer liberale denkbeelden. De orthodoxen vonden hun steun vooral bij de gewone bevolking en de meer liberale protestanten bij de kooplieden-regenten die de politieke en economische macht in handen hadden. De orthodoxe calvinisten waren overtuigd van hun eigen religieuze superioriteit. De gematigde, meer liberale protestanten hadden minder interesse in religieuze zaken maar bekleedden wel de machtspositie in het economische en politieke leven. De rooms-katholieken, als derde blok, hadden nauwelijks deel aan de nationale belangen, hoewel ze een aanzienlijk deel van de bevolking uitmaakten.

Dit veranderde in de 19de eeuw toen de politieke en sociale ontwikkelingen het meest gekenmerkt werden door de emancipatie van de twee belangrijkste minoriteiten: de orthodoxe calvinisten en de rooms-katholieken.

Niet een specifiek politieke kwestie gaf hier de directe aanleiding toe, maar wel het beoogde onderwijsbeleid van de regering. De calvinisten en de rooms-katholieken voelden zich vitaal bedreigd door de liberale bourgeoisie, die, hoewel niet geheel a-religieus, het onderwijs op een seculaire leest wilde schoeien. Hiertegen verzetten zij zich hevig, wat tot uiting kwam in de 'schoolstrijd' die niet zonder resultaat bleef: scholen op calvinistische en rooms-katholieke basis kregen en hielden vaste grond, naast de openbare liberale scholen. Ook politieke partijen werden geformeerd op religieuze grondslag om de specifieke groepsbelangen te waarborgen. Tegen het einde van de 19de eeuw werd met de opkomst van de arbeidersbeweging de politieke arena nog versterkt door een socialistisch blok. De liberale partij moest haar superieure positie opgeven en werd in een positie gedreven gelijkwaardig aan die van de overige blokken.²

Deze opdeling in blokken (katholieken, protestanten, socialisten, liberalen) staat in Nederland bekend onder de term verzuiling. Daaronder verstaat men een opsplitsing van de samenleving in verschillende zogenaamde zuilen, d.w.z. verticale blokken die ieder voor zich een geïntegreerd complex van sociale instituten op levensbeschouwelijke grondslag omvatten.³ Levensbeschouwing dient men ruim op te vatten; zowel geloofsovertuiging als ideologie kunnen hiertoe gerekend worden. De mate waarin de levensbeschouwing een rol speelt als basis voor de zuilen verschilt echter. Bij rooms-katholieke en calvinistisch-protestantse zuilen toont de levensbeschouwelijke grondslag zich het sterkst. Voor de politiek betekent dit dat partijvorming in eerste instantie gebaseerd is op godsdienstige en sociaal-educatieve principes in plaats van op sociaal-economische. De verzuiling in Nederland heeft het hele maatschappelijke leven doordrongen: politieke partijen, onderwijsinstellingen, radio en televisie, werkgeversorganisa-

1. GOUDSBLOM, J., *Dutch Society*, New York, Random House, 1968.

2. MIDDENDORP, C.P., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, Amsterdam, Boom Meppel, 1979.

3. LIJPHART, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, DEBUSSY, J.H., 1979, 27-78.

ties, vakbonden, sport- en gezelligheidsverenigingen, gezondheidsorganisaties etc., allemaal passen ze of hebben ze lange tijd gepast binnen de verzuiling: onderwijs op een katholieke school, sporten bij een katholieke voetbalvereniging, dansles bij een katholieke dansclub, lid zijn van de katholieke omroepvereniging enz. Door de verzuiling is ook de arbeidersvereniging in Nederland van oudsher verdeeld geweest; het socialisme werd er aanzienlijk door verzwakt en kon tot de Tweede Wereldoorlog buiten het politieke machtscentrum gehouden worden. Wel waren over het algemeen verschillende organisaties zoals b.v. de politieke partijen, sociaal economische organisaties en publiciteitsmedia *binnen* elke zuil hecht met elkaar verbonden. Soms waren deze banden formeel, maar veel vaker informeel: één persoon was bijvoorbeeld (bestuurs-)lid van verschillende organisaties binnen één zuil.

Religieuze en sociaal-economische scheidingslijnen stonden in Nederland ongeveer loodrecht op elkaar. De protestantse en katholieke zuilen waren ieder voor zich letterlijk doorsneden van de gehele bevolking, gezien vanuit de sociaal-economische achtergrond. De verzuiling heeft de gematigheid in de politiek en daarbuiten sterk beïnvloed. Zij heeft verhullend gewerkt voor de klassetegenstellingen en heeft in Nederland jarenlang gewerkt als vertragende factor voor de moderniseringsprocessen zoals democratisering⁴, die in omliggende landen al sinds decennia aan de gang waren. Bovendien vonden deze ontwikkelingen zeer geleidelijk en zonder revolutionair tumult plaats. Zij bouwden voort op de samenlevingspatronen die in de voorgaande eeuwen gevormd zijn.

Juist omdat de verzuiling niet samenviel met de verschillende maatschappelijke lagen, rangen of standen, maar daar dwars doorheen liep, heeft zij op de maatschappelijke veranderingen die vertragende invloed gehad. Omdat de politieke partijen jarenlang – en nog steeds voor een gedeelte – gebaseerd zijn op godsdienstige overtuigingen, die niet samenvallen met maatschappelijke belangen, hebben verkiezingen ook niet tot opzienbarende verschuivingen geleid. Arbeiders treft men bijvoorbeeld aan in de sociaal-democratische Partij van de Arbeid, maar tegelijkertijd ook binnen de partij waar katholieken zich verenigen en de partijen voor de protestanten.

De gemeenschappelijke belangen van de arbeiders zijn – ook buiten de politiek – niet gebundeld; op vakbondsniveau werden tot voor kort hun belangen vertegenwoordigd door een protestantse, katholieke en een algemene vakbond. De relatieve rust op de arbeidsmarkt, het geringe aantal stakingsdagen vergeleken bij andere Westeuropese landen⁵ is waarschijnlijk te verklaren door de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid die door de verschillende zuilen, blokken wordt gedeeld. Protestant en katholieke leiders hebben de verzuiling altijd sterk aangemoedigd.

1.2. Coalities en elites

De verzuiling is in Nederland geen belemmering geweest tot samenwerking, integendeel: juist omdat geen enkele zuil de absolute meerderheid in het parlement had moest er wel samengewerkt worden. In de politieke arena is *coalitie*

4. GOUDSBLOM, J., *o.c.*, 71-127.

5. Centraal bureau voor de statistiek, *80 jaar statistiek in tijdsreeksen*, 's-Gravenhage 1979.

daarom een belangrijk begrip. In elk kabinet waren meerdere partijen vertegenwoordigd. De partij die in het ene kabinet deel uitmaakt van de regering zit in een volgende regering in de oppositie.

Het doel van met name de confessionele blokken kan men misschien het best omschrijven als gesegmenteerde integratie: betrokken zijn bij en deel uitmaken van de (politieke) beslissingen, maar tegelijkertijd de interne eenheid en cohesie bewaren. Dit betekent vooral *samenwerking op topniveau*. De sociale apartheid werd vooral doorbroken op het niveau van de *elites*, via zuilen overkoepelende organen, bijvoorbeeld bij sociaal economische organisaties. De confessionele blokken bleken daardoor 'open' te zijn aan de 'top' en 'gesloten' aan de 'onderkant'. Of het beeld van de verzuiling doortrekkend: gescheiden zuilen die een gemeenschappelijk dak ondersteunen. Verzuiling betekent een stilzwijgende ontkenning van klassetegenstellingen omdat het belangrijkste doel van de confessionelen is geweest de gelovigen van alle maatschappelijke lagen samen te houden. Sociaal-economische tegenstellingen worden verdoezeld en *compromissen* sluiten is daardoor zeer typerend voor de Nederlandse samenleving. De compromisgedachte valt niet alleen te constateren in de binnenlandse politiek maar ook in de buitenlandse. Sinds de 18de eeuw is een belangrijk doel in de buitenlandse politiek van het vooral van de handel levende Nederland geweest, het handhaven van de onafhankelijkheid en het beschermen van de overzeese handel en van de vestigingen in het buitenland. Er werd gekozen voor de neutraliteit; men vertrouwde in het machts evenwicht van de grote Europese mogendheden. Daardoor heeft zich een traditie van bemiddelen ontwikkeld, die ook herkenbaar is in de binnenlandse politiek en in het openbaar leven in het algemeen.

Eenheid en verscheidenheid zijn sleutelwoorden voor de Nederlandse samenleving: de verscheidenheid brengt tolerantie met zich mee, wel echter binnen de gestelde grenzen van ordelijkheid en netheid. Non-conformiteit wordt getolereerd zolang ze de bestaande maatschappelijke orde niet in het gedrang brengt. Binnen deze marges worden sociale minderheden en afwijkend gedrag in sterkere mate geaccepteerd dan in andere Europese landen. De tolerantie tegenover en de emancipatie van homoseksuelen is in Nederland bijvoorbeeld sterker dan in andere West-europese landen. Conflicten escaleren minder snel omdat geprobeerd wordt ze via procedures te kanaliseren en ze zo mogelijk te beslechten. Een voorbeeld hiervan vormen de belangentegenstellingen tussen werkgevers en werknemers; deze zijn in de loop van de tijd zeker niet verdwenen maar beide partijen hebben er in toegestemd om via procedures, die verder gaan dan in vele landen, te proberen de conflicten te beslechten. Zo kan bij stakingen via een zogenaamd kortgeding de rechter worden ingeschakeld om een uitspraak te doen over de rechtmatigheid ervan. Terwijl in de meeste landen het loonoverleg sinds jaar en dag geheel berust bij de betrokken partijen, is dat in Nederland pas sinds 1968 het geval. Het zwaartepunt van de onderhandelingen lag tot dan toe op nationaal niveau, bij de werknemers-vakcentrales, de centrale organisatie van werkgevers en de regering.⁶

De zojuist geschetste politiek is te karakteriseren als een *pacificatiepolitiek*,

6. ANDRIESSEN, J.E., MIEDEMA, S., OORT, C.J., *De Sociaal economische besturing van Nederland*, Groningen, Wolters-Noordhof 1970, 68.

die in de afgelopen halve eeuw voor de stabiliteit van de Nederlandse democratie heeft gezorgd.⁷ De pacificatiepolitiek is het proces waarin de problemen die in de onderlinge betrekkingen tussen de zuilen grote spanningen kunnen opleveren, toch op vreedzame manier worden opgelost. Een belangrijke vereiste voor dit soort politiek is echter wel dat er een minimum aan consensus bestaat. Daarnaast moet de elite, de *leiders* van de van elkaar geïsoleerde zuilen, ervan doordrongen zijn dat de politiek binnen het bestaande staatsbestel moet worden gevoerd en dat de nationale eenheid ondanks de verzuiling in stand moet worden gehouden. Dit vereist een zekere mate van plooibaarheid van de zijde van de elites. Zij moeten openlijk tegenover elkaar kunnen onderhandelen, maar tegelijkertijd moeten zij niet steeds door het grote publiek op de vingers gekeken worden. Een zekere geheimhouding naar het publiek toe is daarvoor noodzakelijk.⁸ Dit veronderstelt van het publiek een bepaalde gezagsgetrouwheid, eventueel een zekere onverschilligheid en passiviteit, want anders zou de geheimhouding problemen voor de legitimering van het gezag/de macht naar de basis kunnen betekenen.

De gezagsgetrouwheid van de basis wordt bevorderd en versterkt door de steun die de elites van de verschillende kerken ondervinden. In de geloofsleer en in de kerken wordt de gelovigen bijgebracht dat zij volgbaar en trouw aan het gezag dienen te zijn. Op deze manier versterken de kerken de machtspositie van de elites. Een belangrijke regel voor een succesvolle pacificatiepolitiek is de zogenaamde *evenredigheidsregel*, die vooral voor de financiële middelen geldt: bijvoorbeeld alle scholen, zowel de openbare als de bijzondere, krijgen gelden van de staat ter beschikking gesteld, evenredig aan het aantal scholieren. Het evenredigheidsprincipe wordt op velerlei terreinen toegepast, ook bij niet-financiële zaken, zoals bij de toedeling van zendtijd aan omroeporganisaties. De evenredigheidsregel is een nuttige methode voor het neutraliseren van geschillen onder de zuilen, maar kan alleen worden toegepast als er iets te verdelen valt.⁹

Toch kan de evenredigheid als neutraliseringsfactor alleen succes hebben als geen enkele zuil een duidelijk overwicht heeft. Zodra één zuil een overtuigende meerderheidspositie inneemt, zijn de garanties voor een stabiele politiek zoek. De elite van de desbetreffende zuil zou zijn overwicht en macht laten gelden ten koste van de andere, wat niet bevorderlijk is voor een gematigde en zakelijke houding onder de overige zuilen resp. elites. Het principe van evenredigheid is een uitstekend middel om iedereen aan zijn trekken te laten komen; niemand wordt vergeten, tegelijkertijd kunnen bepaalde problemen hiermee voorkomen worden. In dit principe komt onder meer het sterk paternalistische karakter van de Nederlandse samenleving naar voren: vaders zorgen dat al de kinderen hun deel krijgen. Nederland kent een zeer uitgebreid pakket van sociale voorzieningen (verzorging van de wieg tot het graf) en vele initiatieven uit de bevolking op het gebied van bijvoorbeeld sport en cultuur worden met subsidie gehonoreerd. Hierdoor houdt vaderschap tevens zijn greep op zijn kinderen.

7. LIJPHART, A., *o.c.*, 23.

8. LIJPHART, A., *o.c.*, 124.

9. LIJPHART, A., *o.c.*, 121.

1.3. Ontzuiling

In het begin van de jaren zestig zetten zich echter sociaal-politieke veranderingen in, m.n. processen van democratisering, secularisatie en ontzuiling. De grote politieke partijen beginnen verliezen te lijden ten koste van nieuwe kleine partijen, zoals de Pacifistisch Socialistische Partij (de PSP) en de Boerenpartij, resp. met een radicaal linkse en een radicaal rechtse signatuur. Dankzij het *ontbreken van een kiesdrempel* kunnen die gemakkelijk een zetel in het Parlement krijgen. De grootste verschuiving deed zich voor bij de verkiezingen van 1967 toen zowel de grootste Christelijke partij, de Katholieke Volkspartij (de KVP) als de sociaal-democratische partij (sinds de oorlog de P.v.d.A. geheten) een forse nederlaag leden, ten koste van Democraten '66 een niet-confessionele, min of meer links-liberale middenpartij.

Deze partij kwam tot stand in een periode dat het verzet tegen het traditionele gezag vanuit protestbewegingen, zoals provo begon te groeien. De gezags-crisis kreeg in Nederland met name ook duidelijk vorm doordat ook in officiële kaders de rol van kerkelijke leiders en traditionele (verzuilde) elites sterk afnam. In de politiek vormt deze nieuwe partij, die zich niet toevallig Democraten '66 noemde, hier een duidelijk voorbeeld van het verzet tegen het traditionele gezag en het paternalisme. Deze partij met pragmatische programmapunten, zoals een gekozen minister-president en een voorkeur voor het districtenstelsel sloeg vooral bij jongeren aan.¹⁰

Ongetwijfeld is een groot gedeelte van haar succes toe te schrijven aan het feit dat zij een niet-confessionele partij is. De *ontzuiling* die in de jaren zestig alom zichtbaar werd bleek in de politiek het duidelijkst bij deze verkiezingen. De grote partijen van het zuilenstelsel leden verliezen en de winst ging naar de niet-confessionele partij. De politieke verhoudingen worden onberekenbaarder.¹¹ Kiezers wisselen veel sterker van politieke voorkeur dan voorheen: politieke partijen kunnen veel minder op een vaste kern van aanhangers rekenen. De confessionele partijen hebben vooral hun greep op de jongeren verloren. De verzuiling leidde indertijd tot een verhulling van een aantal maatschappelijke tegenstellingen. De ontwikkeling in de zestiger en zeventiger jaren gaat in tegenovergestelde richting: de ontzuiling brengt de maatschappelijke tegenstellingen aan het licht en leidt tot grote politieke bewustwording en ideologisering. Er is zelfs sprake van een zekere *polarisatie*: enerzijds de drie christelijke partijen die hoe langer hoe meer gaan samenwerken (in 1977 onder de noemer van het Christen Democratisch Appèl, in 1981 volgt de fusie) en anderzijds de progressieve partijen.¹² Deze polarisering betekent een bedreiging van de bestaande machtsposities en markeert het definitieve einde van het oude samenlevingsmodel van gescheidenheid aan de basis, maar nauwe samenwerking aan de top. De confessie verloor niet alleen terrein op politiek gebied, maar ook op sociaal-economisch terrein zette de ontzuiling in de zestiger jaren door. Er onstonden niet-verzuilde organisaties, bijvoorbeeld in de publiciteitsmedia. Voor zover zuilen

10. KUIJPERS, G., *Het politieke spel in Nederland*, Meppel Boom 1967, 54.

11. DAALDER, H., *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Assen van Gorcum, 1974.

12. MIDDENDORP, C.P., *o.c.*, 62.

blijven bestaan werd er intern een kritischer houding tegenover elkaar ingenomen. Bij de zuilen ontstond onderling verdere samenwerking, nu niet alleen aan de top, maar ook aan de basis, bijvoorbeeld bij de vakbonden en de politieke partijen. Men kan de ontzuiling verklaren vanuit de maatschappelijke veranderingen die plaatsvinden, zoals industrialisatie, urbanisatie, permissiviteit etc. maar de sterke nadruk hierop verdoezelt het feit dat – als we ons concentreren op de katholieke kerk – er *intern* in de kerk ontwikkelingen waar te nemen zijn waarin de clerus een centrale rol speelt.¹³

De veranderingen in mentaliteit en gedrag zijn bij de priesters soms sterker dan bij de gelovigen: daling van het aantal roepingen en de toename van de uittredingen uit het priesterambt voltrekken zich sneller dan de daling van het zondagse kerkbezoek.¹⁴ Er zijn ook conflicten tussen de Nederlandse kerkprovincies over de nieuwe catechismus, de encycliek over geboorteregeling, het priester-celibaat en de benoeming van conservatieve bisschoppen. Thurlings' stelling is dat de ontwikkelingen binnen de katholieke kerk gedeeltelijk een centrifugaal karakter dragen: vanuit de (Nederlandse) kerk worden aanzetten tot verandering gegeven bij de gelovigen. Zo valt te constateren dat de trends van dalend misbezoek, uittreding uit het priesterambt, gemengde huwelijken, in Nederland later op gang komen dan in de omringende landen, maar door de *interne* crisis van de Nederlandse kerkprovincie vindt de ontwikkeling uiteindelijk sneller plaats.

Deze ontwikkelingen binnen de kerk die er tegelijkertijd toe leiden dat velen zich feitelijk van de kerk afkeren, zich er niet langer in hun doen en laten door wilden laten leiden, vielen het sterkst op in de jaren zestig omdat dan de overgang het grootst is. Toch zet deze ontwikkeling zich voort in de jaren zeventig. Ook de behoefte aan verzuilde organisaties nam nog verder af. Heeft de verzuiling lange tijd verhullend en vertragend gewerkt voor de veranderingen in de Nederlandse samenleving, Ellmers stelt daar tegenover dat uiteindelijk ook dankzij de verzuiling de ontwikkelingen een snellere loop hebben genomen.

Telkens wanneer een bepaalde maatschappelijke factor relatief belangrijk begon te worden heeft men geprobeerd deze te 'beheersen' door organisaties op levensbeschouwelijke grondslag op te richten. Behalve *beheersing* betekende het echter ook *concurrentie*; wat de ene zuil had moest de andere ook hebben. De principes van de verzuiling hebben een betrekkelijk soepele overgang mogelijk gemaakt van een overwegend traditionele naar een veel complexere moderne maatschappij, zonder al te veel spanningen en conflicten. Het paradoxale is dan dat de veranderingen van de zestiger jaren voor een deel vooral mogelijk waren *dankzij* de verzuilde structuren. Veranderingen vonden plaats door de *concurrentie* die er tussen de zuilen bestond.¹⁵ De verzuilde structuur, aanwezig zowel bij politieke partijen, als in de welzijnssector en in de media bleek veel meer mogelijkheden te bieden dan men aanvankelijk had durven hopen.

De massamedia maakten zich bijvoorbeeld los van de gevestigde politieke partijen, maar toch zijn de verschillende, oorspronkelijk sterk confessioneel gekleurde omroepen niet verdwenen. Dit garandeert een diversiteit aan berichtgeving zodat uiteenlopende visies op problemen via de verschillende omroeporga-

13. ELLMERS, J.E., Nederland in de jaren zestig en zeventig, *Sociologische Gids*, 1979, 431.

14. ELLMERS, J.E., *o.c.*, 42--451.

15. ELLMERS, J.E., *o.c.*, 436.

nisaties geventileerd kunnen worden. Televisie- en radio-omroepen kunnen sterker hun eigen koers blijven varen dan kranten omdat zij niet uitsluitend afhankelijk zijn van leden, maar ook een gegarandeerde overheidssubsidie ontvangen. Het inboeten aan gezag van de zuilen in de zestiger jaren staat niet los van andere ontwikkelingen in de zestiger jaren: het is er enerzijds het gevolg van maar anderzijds hebben de overblijfselen van de verzuilde structuur de veranderingen juist bevorderd.

2. Protestbewegingen

De democratiseringsprocessen, gericht tegen de traditionele paternalistische gezagsverhoudingen, vinden niet alleen plaats in de politiek maar ook daarbuiten. Binnen de universitaire wereld wordt door studenten via demonstraties en bezettingen aangedrongen op inspraak en medebeslissingsrecht: *de studentenbeweging*. Buiten de officiële kaders ontstaan actie- en protestgroepen waarvan de *provo-beweging* en de *Kabouterbeweging* voor Nederland illustere voorbeelden zijn. Daarnaast vraagt de vrouwenemancipatie hoe langer hoe meer aandacht terwijl ander emancipatiebewegingen zoals die van homoseksuelen aandacht voor zich opeisen. De eerste aanzetten tot de georganiseerde *kraakbeweging*, die pas in de zeventiger jaren sterk doorbreekt, worden eveneens gedaan.

Vanwege de chronologie zal ik eerst de provo's en Kabouterbeweging behandelen en daarna de studenten- en de kraakbeweging.

2.1. Provo en kabouter

De provobeweging was een sociale beweging in de meest strikte betekenis van het woord: vloeiend en spontaan, ongeorganiseerd en slechts samengehouden door acties en ideeën. Zij begon in het midden van de jaren zestig in Amsterdam met ludieke happenings die zo niet in het hele land, dan toch wel in Amsterdam een zekere traditie hadden. Hieraan werd deelgenomen door actieve aanhangers van de ban-de-bom-beweging maar ook door jongeren die vooral georiënteerd waren op provocaties en die vage anarchistische ideeën aanhingen. Uit de samsmelting van deze groeperingen is de provobeweging of kortweg provo, ontstaan. Dat deze groeperingen elkaar vonden was niet het resultaat van diepgaande analyses van politiek-economische verhoudingen maar veeleer het gevolg van een toenemende frustratie bij individuen over de welvaartsmaatschappij met allerlei misstanden waar zij wel deel van uitmaakten, maar waar zij geen of weinig invloed op uit konden oefenen.¹⁶ De provo's wisten de aandacht op zich te vestigen door enerzijds de geësceneerde happenings maar anderzijds door hun zeer onconventionele hervormingsvoorstellen. Zij lanceerden het witte fietsenplan dat beoogde de auto's uit de stad te krijgen door gratis witte fietsen ter beschikking te stellen; het witte woningenplan om de woningnood te bestrijden en het witte seksplan ter bevordering van de emancipatie van minderjarige meisjes en homoseksuelen.¹⁷ Deze programmapunten zijn allesbehalve revolutionair.

16. BUIKHUISEN, W., Lastig Amsterdam, in: *Rapport van de commissie van onderzoek*, Amsterdam/'s-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1967.

17. VAN WEERLEE, D., *Wat de provo's willen*, Amsterdam, De Bezige Bij 1966, 38-39.

Zij wilden de aandacht vestigen op misstanden om daarmee de autoriteiten te ontmaskeren en de publieke opinie te mobiliseren.¹⁸ De ludieke geweldloze methode die de provo's daarvoor gebruikten leverde hen zeker in het begin veel bijval op.

In de loop van 1966 escaleerde het conflict tussen de provobeweging en de overheid echter.¹⁹ Het politieoptreden leverde daaraan een beslissende bijdrage. Deze reageerde met fysiek geweld: met sabels en wapenstokken werd op de actievoerders ingeslagen. Juist dit optreden van de politie leidde tot een solidarisering binnen de provobeweging en tot een polarisering tussen provo en politie. De minister van justitie en de burgemeester van Amsterdam stelden zich achter de politie en de provo's kregen, vooral in hun protest tegen het huwelijk van de kroonprinses met een Duitser, steun van de meest uiteenlopende groeperingen.²⁰ De publiciteit is een sterk escalierend element geweest: de grote aandacht van de massamedia heeft provo tot de gevangene van haar eigen succes gemaakt. Zij werd geprikkeld door te gaan.

Niettemin was de escalatie maar van korte duur. Aan het eind van 1966 was de beweging over zijn hoogtepunt heen. Tot de de-escalatie droeg de geringe organisatiegraad van de provo's bij, waardoor de structurele voorwaarden van continuïteit ontbraken.²¹ Daarnaast is provo deel gaan uitmaken van officiële kaders door zitting te nemen in de gemeenteraad (de verkiezingen leverden één zetel op). Zij heeft zich op deze wijze laten 'inpakken'. Het elan van de buitenparlementaire oppositie wordt daardoor aangetast. Uiteindelijk begonnen ook de politie en justitie flexibeler tegenover ordeverstoringen op te treden²², waardoor provo haar slachtoffersrol, die veel sympathie opleverde, kwijtraakte. De druk viel weg, de samenhang verdween en provo viel snel uiteen. Enkele jaren later werden de ideeën van provo echter opnieuw opgenomen door een nieuwe beweging, Kabouter, die door een oud-provo werd opgericht. De naam 'kabouter' zegt het al: een pleidooi voor een alternatieve kleinschalige samenleving.²³ De beweging ondervond veel steun van milieu- en buurtgroepen die hun woonomgeving leefbaarder wilden maken. Ook hardere acties, zoals kraakacties werden uitgevoerd. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1969 verwierf Kabouter maar liefst 11 % van de stemmen. Dit succes bleek niet voldoende voor de vorming en continuering van een hechte beweging: de interne tegenstellingen groeiden, de beweging verliep en aan de volgende verkiezingen werd niet meer meegedaan.

18. BUIKHUISEN, W., Provo en provo, in: *Provo, kanttekeningen bij een deelverschijnsel*, FRENKEL, F. (ed), Amsterdam, POLAK en VAN GENNEP 1967.

19. VAN DOORN, J.A.A., Provocatie en conflict, de Amsterdamse provo-affaire opnieuw bezien., in: *Actuele sociologie*, VAN BRAAM, A. (ed) Assen, VAN GORCUM Prakke, 1970, 161.

20. VAN DOORN, J.A.A., o.c., 163-164.

21. VAN DOORN, J.A.A., o.c., 156.

22. VAN REENEN, P. *Overheidsgeweld, een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie*, Alphen aan de Rijn, Samsom 1979, 114-140.

23. SCHOONDERGANG, H.,*En toen kwamen de kabouters, van jeugdbeweging tot bewogen jeugd*, Leiden, Sijthoff 1971.

2.2. De studentenbeweging²⁴

Evenals in andere landen nam in de jaren zestig en zeventig het aantal studenten aan universiteiten en hogescholen in Nederland enorm toe. De studentenbeweging die naar aanleiding daarvan opkwam zette zich, zeker aanvankelijk, in voor de oplossing van de praktische problemen rond studiebeurzen, huisvesting en massificatie van onderwijs, die deze groei met zich meebracht. De oriëntatie op concrete belangenbehartiging komt al tot uiting in de naam van de belangrijkste studentengroepering uit de zestiger jaren: de Studenten Vak Beweging (de SVB) die bleef participeren in de bestaande overlegstructuren. Pas langzamerhand ging de studentenbeweging zich meer bezighouden met fundamentele veranderingen binnen de universiteit en ontstond er ook belangstelling voor wat er buiten de muren van de universiteiten gebeurde.²⁵ In aansluiting op de Berlijnse ideeën van een Kritische Universiteit (KrU) werd deze in 1967 ook in enkele Nederlandse universiteitssteden opgericht. De KrU was een reactie op de officiële plannen voor de herstructurering van het wetenschappelijk onderwijs, die in de diverse landen onderling opmerkelijke overeenkomsten vertoonden. De plannen betekenden een bevestiging van de ondergeschikte rol van de wetenschappen aanzien van de bestaande maatschappelijke produktiekrachten en de aanpassing van onderwijs en onderzoek aan de eisen van het bedrijfsleven. De KrU leverde hier felle kritiek op en wilde in de universitaire opleidingen een proces van maatschappelijke bewustwording inbouwen. De maatschappelijke implicaties van de wetenschap moesten duidelijk worden gemaakt. Dit betekent het opnemen in de studie van een permanente maatschappijkritiek.²⁶ De kritiek op de bestaande wetenschap werd nog vergroot door de handlangersrol die de technische intelligentie speelde in oorlogen zoals die van Vietnam. Parallel aan het maatschappelijke bewustwordingsproces veranderden ook de middelen waar de studentenbeweging zich van ging bedienen: demonstraties, bezettingen en collegestakingen namen de plaats in van de parlementaire weg.²⁷ Zij bereikten hun hoogtepunt in 1969 bij de bezetting van het Maagdenhuis, het administratieve en bestuurlijke centrum van de Universiteit van Amsterdam, dat pas na een dagenlange belegering door de politie ontruimd kon worden. Mede naar aanleiding hiervan braken ook elders nieuwe conflicten met de universitaire overheden uit. Toch is werkelijke escalatie uitgebleven. Aan studenten werd inspraak verleend binnen de officiële commissies. Dat betekende feitelijk het einde van de democratiseringsacties, zonder dat de herstructureringsvoorstellen van de overheid uiteindelijk werden ingetrokken, want in enigszins gewijzigde vorm werden zij in 1970 toch ingevoerd. De studentenbeweging was door het verlenen van inspraak echter de wind uit de zeilen genomen.

24. HAGENDIJK, R., *Het studentenleven in beweging*, Universiteit van Amsterdam, scriptie, 1978, 150-151.

KIJNE, H., *Geschiedenis van de Nederlandse Studentenbeweging 1963-1973*, Amsterdam, SUA 1978.

25. REGTIEN, T., *Universiteit in opstand. Europese achtergronden en de Nederlandse situatie*, Amsterdam, Kritiese Bibliotheek van Gennep 1969, 40-65.

26. KIJNE, H., *o.c.*, 69.

27. TER HOEVEN, P.J.A., *Studenten in de aanval*, Alphen aan de Rijn, Nautareeks Samsom 1970, 91-109.

Bij het uiteenvallen van de studentenbeweging ontstonden in tegenstelling tot landen als Italië en Duitsland geen radicale splintergroeperingen die zich van de samenleving distantieerden. Men ging zich veeleer bezighouden met concrete problemen zowel binnen als buiten de universiteit. Zo werden zgn. wetswinkels opgezet om achtergestelden in de samenleving met rechtshulp bij te staan.²⁸

Voor zover er al sprake is geweest van een radicale jongerenbeweging van enige omvang in de jaren zestig, dan geldt deze karakterisering voor de Socialistische Jeugd (de SJ), een organisatie die in 1960 opgericht werd door studenten of pas afgestudeerden buiten de studentenbeweging zelf om.²⁹ Met haar marxistische uitgangspunten bleef zij niettemin georiënteerd op de sociaal democratische Partij van de Arbeid. Geprikkeld door provo, ontwikkelt zij zich hoe langer hoe meer tot een werkelijk links-radicalen jongerenbeweging: het voeren van buitenparlementaire acties wordt het belangrijkste, waarbij de straat het actieterrein wordt. Zij weet grote groepen jongeren waaronder ook veel werkende jongeren te mobiliseren, zoals voor de grote anti-Vietnam demonstraties. Toch is de S.J. nooit in een isolement terechtgekomen omdat de banden met het traditionele politieke systeem niet doorgesneden werden. Zo bleef men ook sympathie koesteren voor de vakbeweging. Een andere factor die het isolement voorkomen heeft is het relatief milde optreden van de overheid geweest. Weliswaar werden arrestaties verricht bij verschillende gebeurtenissen en werden straffen uitgedeeld, maar die waren vergeleken met het buitenland licht. Toen de S.J. in het begin van de zeventiger jaren werd opgeheven sloten de overgebleven leden zich dan ook aan bij de studentenbeweging, Kabouter en de florerende subculturen.

2.3. De kraakbeweging³⁰

De algemene woningnood, het tegelijkertijd leegstaan van vele huizen en de saneringsplannen voor oudere huizen in de centra van steden, die vooral de speculanten en het zakenleven ten goede zouden komen, vormen een problematiek die vooral jongeren sterk aansprak. In de zestiger jaren werd al tot het kraken van huizen overgegaan door groeperingen waaronder ex-provo's vertegenwoordigers uit de studentenbeweging en aanhangers van Kabouter, die kritiek hadden op de gevoerde politiek ten aanzien van het huisvestingsbeleid. Het kraken groeide echter in de zeventiger jaren uit tot een zelfstandige krakersbeweging met een sterk politiek karakter: door het kraken kon niet alleen de eigen woningnood bestreden worden, maar werd tevens de aandacht gericht op de woningnood in het algemeen. De politisering leidde tot een heftige discussie binnen de kraakbeweging: aan de ene kant waren er voorstanders om met de (lokale) overheid samen te werken om van binnen uit tot de oprichting van alternatieve huisvestingbureaus te komen, aan de andere kant stond de groep die geen enkel vertrouwen had in de overheid en die meende dat men zelf, onafhankelijk van iede-

28. KIJNE, H., o.c., 70.

29. ZIJLMANS, J., *Een geschiedenis van de Socialistische Jeugd van Nederland, afdeling Amsterdam 1960-1972*, Universiteit van Amsterdam, scriptie, 1977.

30. *Klachtenburo politieoptreden, Uw rechtsorde is de onze niet*, Amsterdam, Stichting Klachten- en adviesburo politieoptreden 1981.

re autoriteit, via directe acties moest handelen. De laatste stroming heeft duidelijk de overhand gekregen.

De kraakbeweging heeft niet uitsluitend tegenwerking ondervonden van officiële instanties. De Hoge Raad, het hoogste rechtscollege in Nederland, besliste in 1971 dat het betreden van woningen of lokalen die niet in gebruik zijn geen strafbaar feit is. Huiseigenaren kunnen alleen civielrechtelijk nog iets tegen krakers ondernemen of illegale knokploegen inschakelen, wat overigens regelmatig gebeurt. Heeft de burgerlijke rechter een uitspraak ten gunste van huiseigenaren gedaan is het de burgemeester, als verantwoordelijk persoon voor de handhaving van de openbare orde, die aan de politie opdracht tot ontruiming kan geven.

Naar aanleiding van dergelijke ontruiming door de politie is het regelmatig tot gewelddadigheden gekomen die zich tot de omliggende straten uitbreidden. Tot regelrechte soms enkele dagen durende gevechten op straat hebben ontruiming aanleiding gegeven als er zeer principiële kwesties mee gemoeid waren. Dit was onder andere het geval in de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam waar in het midden van de jaren zeventig veel huizen gekraakt werden die afgebroken moesten worden voor de aanleg van de metro.³¹ Ook de kroning van de nieuwe koningin Beatrix stuitte in 1980 op omvangrijk verzet. Onder de leuze 'Geen woning, geen kroning' werd geprotesteerd tegen de zinloze uitgave van miljoenen guldens terwijl er voor de sociale woningbouw slechts geringe fondsen beschikbaar bleken.³²

De politiek die met name het stadsbestuur van Amsterdam ten aanzien van dergelijke problemen en gebeurtenissen voerde is ambivalent. Enerzijds probeerde men tussen huiseigenaren en krakers te bemiddelen terwijl ook soms gekraakte huizen door de gemeente werden opgekocht om aan krakers door te verhuren. Aan de andere kant treedt men, wanneer tot ontruiming besloten is, met een enorme politiemacht op om toch vooral van het begin af aan te laten blijken dat verzet bieden geen zin heeft. De eerst tactiek heeft tot dusver steeds tot een de-escalatie van geweld gevoerd. Het optreden met een politieovermacht heeft daarentegen dikwijls niet het beoogde resultaat maar schijnt daarentegen tot meer gewelddadigheden van de tegenpartij aan te zetten. Welke gevolgen deze ontwikkeling uiteindelijk zal hebben is voorlopig nog niet te overzien.

3. Aanzetten tot verklaring van de relatief vreedzame ontwikkelingen

Tot dusver is een schets gegeven van de Nederlandse samenleving in het algemeen en het ontstaan en het verloop van enkele protestbewegingen en -groeperingen daarbinnen.

Vergeleken met andere landen in West-Europa heeft dit protest tot dusver een relatief vreedzaam karakter. Natuurlijk, op het moment dat er bezettingen, demonstraties en geweldplegingen plaatsvinden, worden deze in de kranten breed uitgemeten en proberen deskundigen om 't hardst deze escalatie te verklaren. Bekijkt men deze situatie van op afstand, dan blijkt, zeker in vergelijking met andere landen dat deze escalatie zeer beperkt is gebleven. Terroristische ac-

31. NAEYÉ, J., *De sterke arm*, Amsterdam, Vrije Universiteit 1979.

32. *Klachtenburo politieoptreden*, o.c., 85-102.

tiviteiten zoals bijvoorbeeld in Duitsland en Italië zijn tot dusver vrijwel geheel achterwege gebleven.

De enige Nederlandse organisatie die geweld in haar vaandel droeg was de Rode Jeugd.³³ Deze organisatie van ongeveer 150 werkende jongeren werd opgericht in 1966 en riep op tot geweld om het kapitalistische en imperialistische systeem omver te werpen. Deze opstelling bracht de gemoederen wel heftig in beweging vooral toen op verschillende plaatsen bommen, van een primitieve samenstelling, werden gevonden. Toch propageerde de Rode Jeugd meer het geweld dan dat zij er zelf gebruik van maakte.

Een andere uitzondering vormt een gedeelte van de Zuid-Molukkers in Nederland die in het buitenland bekendheid hebben gekregen door enkele opzienbarende gijzelingen en een treinkaping. De Molukkers zijn ex-koloniale soldaten van het voormalige Nederlands-Indië, die geen deel wilden uitmaken van de nieuwe Indonesische Republiek. Zij zijn naar Nederland gereisd en van daaruit blijft een gedeelte zich inzetten voor een eigen onafhankelijke staat naast Indonesië. Daar het hier niet gaat om een groepering die uit de Nederlandse samenleving zelf afkomstig is, blijft deze verder buiten beschouwing. De verklaringen van het betrekkelijk vreedzame verloop van het protest in Nederland zijn natuurlijk gecompliceerd en veelzijdig. Een verklaring die geheel voldoet kan niet gegeven worden; wel zijn factoren aan te geven die inzicht kunnen bieden en verklaringen aannemelijk kunnen maken.

3.1. Macrostructurele en culturele kenmerken van de Nederlandse samenleving

Zowel in het binnenland als in relatie met andere landen kenmerkt Nederland zich door een vreedzaam karakter.³⁴ Vergeleken met andere West-europese landen heeft men ook in de loop van de geschiedenis weinig (politiek) geweld gekend: nauwelijks betrokken in oorlogen, geen bloedige revoluties en staatsgrepen, geen politieke moorden, geen massaal volksverzet. Nederland heeft geen geweldstraditie. Ook nu staan grote delen van de Nederlandse bevolking kritisch tegenover kernbewapening en de uitvoering van overeengekomen Nato-taken; zij worden hierin gesteund door verschillende politieke partijen en andere officiële instanties, waaronder niet in de laatste plaats de kerken. In het buitenland is deze kritische opstelling bekend geworden onder de naam 'hollanditis'.

De Nederlandse samenleving is lange tijd zeer sterk – en wordt ook nu nog, in mindere mate – gekenmerkt door verzuiling. Maatschappelijke tegenstellingen konden daardoor op een laag pitje worden gehouden en via overleg konden *compromissen* bereikt worden. In de politiek komt het compromiskarakter naar voren door het uitsluitend via *coalities* (kunnen) regeren. Het *ontbreken van de kiesdrempel* verleidt de min of meer radicale stromingen er toe aan de officiële politiek deel te gaan nemen door zitting te nemen in gemeenteraad en parlement. Dit betekent in de praktijk een uitstekend middel om radicale groeperingen *op te nemen in het officiële bestel, in te kapselen en ongevaarlijk te maken*. Het

33. VAN MEURS, R., *De BVD*, Amsterdam, VAN GENNEP 1978, 153-171.

34. BLOK, A., De vraag is waarom niet méér geweld gebruikt wordt, in: *NRC*, 15 november 1980.

recht op *evenredige vertegenwoordiging* beperkt zich overigens niet tot de politiek maar geldt ook in andere sectoren.

Traditiegetrouw is er daardoor plaats geweest voor minderheden, mits zij binnen de gestelde marges bleven. Deze tolerantie is niet alleen terug te voeren tot de verzuiling, maar heeft ook andere historische wortels: Nederland is sinds eeuwen een zeevarende natie geweest, die sterk aangewezen was op de handel. Als klein land was zij, wilde zij haar handelspositie handhaven, aangewezen op een politiek van *neutraliteit en bemiddeling*. Minderheden uit andere landen namen, als de grond te heet onder hun voeten werd, hun toevlucht tot Nederland (zoals Hugenoten uit Frankrijk). Ook tegenwoordig wordt soms nog ruimte geboden aan minderheden, zoals aan Christen-Turken die in hun moederland vervolgd dreigen te worden, of aan illegaal in Nederland verblijvende Marokkaanse gastarbeiders. Door de Nederlandse overheid worden zij weliswaar met uitzetting bedreigd, maar door de houding van bepaalde kerkfunctionarissen die hun kerken als een asylplaats voor hen openstellen en door de inzet van (andere) hulpverlenende instanties lukt het soms om uitzetting te voorkomen.

Tegen deze *macrostructurele* achtergrond moeten de ontwikkelingen in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog bekeken worden. De geschetste factoren kenmerken de politieke cultuur van Nederland op een wijze die escalatie van conflicten tegengaat. In deze context moeten de protestacties en de daaropvolgende reacties van de overheid gezien worden, waarbinnen een belangrijk criterium ligt voor de andersoortige ontwikkelingen in Nederland vergeleken met landen als Italië en Duitsland.

In de zestiger jaren verliest de verzuiling weliswaar aan invloed maar de *verzuilde structuur* blijft bestaan. Was zij oorspronkelijk een belemmering voor moderne ontwikkelingen, nu lijkt zij extra ruimte te bieden voor vernieuwingen.

3.2. *Het karakter van de protestbewegingen*

In de jaren zestig zien we in Nederland protestbewegingen ontstaan, waartoe we o.a. provo en de studentenbeweging rekenen, die anders dan in sommige andere landen, zoals bijvoorbeeld Italië niet uit grote materiële nood werden geboren. De vertreksituatie was er één van betrekkelijke materiële welvaart, met vrij goede sociale voorzieningen. Voor een deel was het protest juist hiertegen gericht (zoals bij provo de consumptiemaatschappij), voor een deel ging het, zeker aanvankelijk, om versterking van de eigen materiële positie (de studentenbeweging). Het protest droeg een *ludiek* (provo) en *reformistisch* karakter (studentenbeweging). Bij provo, maar ook bij de Socialistische Jeugd, de studenten- en kraakbeweging treft men veel *jongeren uit de middenklasse* aan. In een latere fase vond er een zekere escalatie plaats: het politieoptreden lokte bij provo feller verzet uit en de studentenbeweging beperkte zich niet langer uitsluitend tot materiële belangenbehartiging. Toch was de radicalisering maar van zeer korte duur en van beperkte aard. Zowel provo als studentenbeweging gingen of bleven zitting nemen in officiële overlegorganen en beleidsinstanties. Vrij spoedig trad er versplintering op binnen de studentenbeweging en provo viel door het ontbreken van een eigen organisatiestructuur uiteen. Ook de Socialistische Jeugd bleef gericht op officiële kaders. Bovendien hadden leden van de verschillende protestbewegingen onderling contact met elkaar en organiseerden gemeenschap-

pelijke acties. Overlappende lidmaatschappen of overlopen van de een naar de ander kwam eveneens voor.

De verbondenheid met officiële kaders heeft enerzijds te maken met de wijze waarop protestbewegingen zich van het begin af aan opstellen – de legitimiteit van de overheid, de samenlevingsstructuur wordt niet werkelijk verworpen – maar anderzijds ook met de opstelling van de overheid die het politieke karakter van protesten vaak onderkent. Zij biedt faciliteiten aan protestbewegingen, ze stelt inspraakprocedures in en probeert via overleg tot oplossingen te komen. Door deze begrijpende, relatief tolerante houding van de overheid komen overleg en samenwerking met protestbewegingen tot stand, waardoor deze laatste gecoöpteerd worden binnen het heersende systeem. Illustratief is de houding van de overheid bij kraakacties, waar ze krakers probeert te overhalen de panden te ontruimen. Ook worden soms gekraakte panden door de gemeente aangekocht. Daarnaast blijkt de overheid ook op landelijk niveau vaak een *pragmatische* politiek te voeren, met *compromissen*, waarin niet steeds onvoorwaardelijk gekozen wordt voor officiële instanties. De regering stelde naar aanleiding van de ongeregelde heden in 1966 (provo, bouwvakkersoproer) een commissie in die de achtergronden daarvan diende te onderzoeken; mede naar aanleiding van de uitkomsten van dit rapport werd de burgemeester ontslagen omdat deze niet in staat bleek de openbare orde, waarvoor hij verantwoordelijk is, te handhaven of voor zover die verstoord was, te herstellen. Al eerder was de hoofdcommissaris van politie ontslag aangezegd vanwege de slechte werkrelatie tussen de burgemeester en het hoofd van de politie.

3.3. *Het politieoptreden*³⁵

We gaan tenslotte even in op de veronderstelling dat het overheidsoptreden, c.q. Res. politieoptreden, een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkelingen van protestbewegingen.

Overheden gebruiken geweld en hebben daartoe een monopoliepositie, maar dit geldt voor het ene regime sterker dan voor het andere. Het ene regime kent minder geweld dan het andere. Er kan ook in de loop van de tijd een verschuiving in het gebruik van geweld zijn. In periodes van sociale onrust is er meer overheidsgeweld dan in tijden met gering protest en verzet. De politie is veelal de instantie die door de overheid met de uitoefening van het geweld belast wordt. Zij mag uit naam van de overheid gebruik maken van geweld. In Nederland gebeurde dat tot aan het midden van de jaren zestig vrij autonoom, d.w.z. de politieopleiding besliste zelf wanneer zij met wapenstok, gummiknuppel of pistool zou optreden. Werd zij geconfronteerd met rellen dan trad de politie daartegen op zonder de gemeentelijke of nationale overheid daarvoor in te schakelen. Het gebruik maken van geweld was een standaardreactie die stevast op sterk uiteenlopende uitdagingen werd toegepast. Die uitdagingen konden concrete regelovertredingen zijn, dan wel gedragingen die zonder strafbaar te zijn toch als uitdaging werden ervaren (joelen, fluiten, schreeuwen). De politie begon met waarschuwingen en dreef als een waarschuwing niet hielp met geweldsdreiging of geweldstoepassing de menigte uiteen. Dit patroon escaleerde als de situatie

35. VAN REENEN, P., *o.c.*, 309-330.

als dreigend werd ervaren, met name voor de politie. Er was sprake van een soort *stimulus-response* situatie. 'In die tijd werd er niet zoveel gepraat. Wie niet wegging kon een klap krijgen.' Het geweld van de overheid werd zelden in twijfel getrokken en als a-politiek gedefinieerd. De politie hield zich niet bezig met de eventuele politieke achtergronden van verzet van bevolkingsgroepen; zij bemoeide zich met de concrete uitdaging waar prompt op gereageerd werd. In de jaren zestig kwam daar verandering in mede omdat het protest (van bijvoorbeeld provo en de Socialistische Jeugd) een veel sterker politiek karakter ging dragen; in de provocaties werd zowel het beleid van de overheid als het politietoedreden zelf aan de kaak gesteld. De overheid bleef in de provocaties en demonstraties niet meer buiten schot. Gewelddadigheden hadden niet langer een a-politiek karakter, waarvoor de overheid ook oog kreeg. De plaatselijke overheid (i.c. de burgemeester en later de gemeenteraad van Amsterdam) en ook de landelijke overheid (debatten in de Tweede Kamer) raken betrokken bij het politietoedreden en overleggen met de politie over het gebruik maken van geweld of het achterwege blijven daarvan. Met name als het ging om het handhaven van de openbare orde, waarvoor de burgemeester verantwoordelijk is, vond dit overleg plaats. Het automatisme, het stimulus-response karakter in het politie-optreden verdween. Bij het inzetten van politiegeweld werd de vraag gesteld in hoeverre dit *effectief* was, in hoeverre geweld het meest geschikte middel was tot bereiken van het gestelde doel. Het politietoedreden kreeg een zekere *flexibiliteit*, met variatie in middelen en doelen. Deze kentering die in 1966 bij het politietoedreden werd ingezet is zeker mede verantwoordelijk voor de relatieve rust die daarna (tijdelijk) is ingetreden. De flexibiliteit in het gebruiken van geweld door de politie blijft ook kenmerkend tegenover de acties die later gevoerd gaan worden, zoals de Nieuwmarkt, en bij de ontruiming van gekraakte panden, zij het dat er ook nieuwe aspecten aan toegevoegd worden, zoals een *overlegfase* en de *dreiging* met een overmacht aan geweld. Bij de gebeurtenissen rond de Nieuwmarkt trad de gemeentelijke overheid in contact met actiegroepen om ze te bewegen weg te trekken uit de woningen die gesloopt moesten worden door ze vervangende woonruimte aan te bieden en een verhuiskostenvergoeding. Ook met de krakers werd in 1980 overlegd of zij niet vrijwillig de panden wilden verlaten.

Krakers en actiegroepen spreken liever van *schijnoverleg*³⁶ dan overleg omdat van het tevoren beoogde doel, de ontruiming, toch niet afgeweken kan worden. Bovendien staat het politiegeweld letterlijk dreigend op de achtergrond, klaar om toe te slaan.

Is de politie weliswaar beheerster en meer overwogen geweld gaan gebruiken, tegelijkertijd is het geweldspotentieel kwantitatief, maar met name kwalitatief uitgebreid, waardoor de dreiging veel sterker kan zijn. Die versterking van de geweldsfaciliteiten betekent in Nederland o.m. de oprichting van het landelijk team terreurbestrijding, bestaande uit een groep politiemensen die uitsluitend belast is met de opsporing van misdrijven van terroristische aard, ook al komen deze vormen van geweld zoals gezegd in Nederland weinig voor (enkele bom-aanslagen op installaties van de Gasunie, op een raffinaderij, enkele aanslagen door de Rode Jeugd, enkele vuurgevechten tussen leden van de RAF en politiefunctionarissen); daarnaast is een brigade opgericht voor speciale beveiligings-

36. Klachtenburo politietoedreden, o.c., 65.

opdrachten van de Koninklijke Marechaussee (BSB); er zijn speciale 'arrestatie'- of assistentiegroepen bij de Rijkspolitie en grote gemeentelijke politiekorpsen geformeerd na de gevoelde RAF-dreiging 1977. Ook de beschermingsmaatregelen van de Mobiele Eenheid – de politie afdeling die het meest paraat wordt gehouden en ook daadwerkelijk wordt ingezet bij rellen, demonstraties, acties, ontruiming e.d. – zijn uitgebreid, door beter beschermde pantservoertuigen en pantservesten. Een deel van deze maatregelen is ook genomen in verband met de door Zuid-molukkers uitgevoerde gijzelingen. Als overleg met actiegroepen geen resultaat heeft, alsrellenschoppers niet maken dat ze weg komen, als kerkers bezette panden na overleg niet ontruimen zullen de pantserwagens en waterwerpers die dreigend paraat worden gehouden, daadwerkelijk worden ingezet.

Daadwerkelijk gebruik van politiegeweld wordt zo lang mogelijk uitgesteld zeker bij duidelijk te voorziene en te overziene gebeurtenissen zoals ontruiming van gekraakte panden. Wordt de politiemacht echter werkelijk ingezet dan is het geweld van een veel grotere omvang dan vroeger en, letterlijk moeilijk te stoppen, door het ingezette materiaal, zoals pantserwagens. Van een 'man-tegenover-man' gevecht is bij een dergelijk gepland en georganiseerd optreden nauwelijks sprake. Het politiegeweld is instrumenteler en onpersoonlijker geworden bij dergelijke optredens. De dreiging met politiegeweld om te imponeren wordt, zeker sinds 1980, steeds vaker gehanteerd bij de ontruiming van gekraakte panden.

Na enkele jaren van betrekkelijke rust zijn de laatste paar jaren weer gekenmerkt door roerige gebeurtenissen, in 1980 en 1982 rond ontruiming van gekraakte panden en in 1981 rond demonstraties bij de kerncentrale in Dodewaard. Is er sprake van escalatie? Vormen deze voorvallen, plaatsvindend in tijden van economische recessie en toenemende werkloosheid, de voorboden van uitgebreide geweldplegingen? Voor Nederlandse begrippen was er zeker sprake van een explosie van geweld, zowel aan de kant van de actievoerders, de op rellen beluste jongeren als aan politiezijde had het geweld voor Nederland een ongekende grimmigheid. De kanttekening die je hierbij moet maken is echter: wordt in landen als Nederland, waar gebruik van geweld tot de relatieve uitzonderingen behoort, de *gevoeligheid* voor geweld niet vergroot? Juist omdat men niet vertrouwd is met geweld, geen gewelddadige historie kent, schrikt men ontzettend van gewelduitbarstingen. Voor Nederland waren 1966 en 1980 roerige jaren met allerlei vormen van escalatie, maar in internationaal perspectief gezien worden deze wellicht gedefinieerd als golfjes op een rimpelloze zee.

Pieter Leroy*

Het is in het algemeen al een moeilijke zaak om maatschappelijke verschijnselen die naar omvang, diepgang en kwaliteit zeer uiteenlopend zijn, met elkaar te vergelijken of zelfs maar in verband te brengen. Dat geldt zeker ook voor de fenomenen die in Moerings' bijdrag centraal staan: de verzuiling van onze samenleving enerzijds, enkele sociale (protest-)bewegingen van de laatste decennia anderzijds. De waarnemer die deze beide (reeksen van) verschijnselen met elkaar in verband wil brengen stoot op ten minste twee problemen.

Allereerst is de *tijdsafstand zeer verschillend*: Moerings geeft zelf aan dat de verzuiling, als een typische vorm van maatschappelijke structurering, het produkt is van een lange historische evolutie. Ofschoon het begrip zelf – anders dan de notie verzuildheid – aangeeft dat het om een onafgemaakte ontwikkeling gaat, kan men bijgevolg toch over materiaal uit een behoorlijk lange tijdspanne beschikken. En daarmee kan ook de omvang, het belang en het impact van het fenomeen verzuiling duidelijker gemaakt en steviger onderbouwd worden. Maar door de zeer korte tijdsafstand is het inschatten van het maatschappelijk impact van recente protestbewegingen een veel moeilijker, zelfs wat hachelijke onderneming.

Ten tweede: bovendien gaat het hier om twee *kwalitatief zeer verschillende verschijnselen*, en zijn in feite ook de begrippen die men ter beschrijving daarvan aanwendt van een verschillende orde. Moerings zegt terecht dat het begrip verzuiling verwijst naar een type van maatschappij-ordening dat diep in onze gehele sociale structuur verweven zit. Het gaat, in jargontaal, om een macro-analytisch en structureel begrip. Daar tegenover staat het begrip protestbewegingen. Daarmee wordt verwezen naar een aantal uiteenlopende en soms relatief kortstondige (konjunctuur) ontwikkelingen die zich vooral op de zeer beweeglijke 'bovenlaag' van de samenleving hebben afgespeeld.

Wie beide fenomenen in een zinvol verband wil plaatsen kan nauwelijks om deze hindernissen heen: wie twee zo ongelijke kijkplaatjes zonder meer in elkaar laat overvloeien riskeert groteske effecten. Voorzichtigheid én voorlopigheid zijn dus geboden.

Toch is men, zoals Moerings, benieuwd naar hun eventuele samenhang. Daarbij lijken ons vooral twee reeksen vragen aan de orde te moeten komen. Ten eerste: in welke mate en in welke zin beïnvloed(d)en de recente protestbewegingen de verzuiling? Verzuiling wordt immers doorgaans als een relatief immobiele maatschappijstructuur, als een stevig vlechtwerk omschreven. Rijst de vraag of de protestbewegingen deze structuur inderdaad in beweging hebben gebracht, de omvang en impact van de verzuiling en van de zuilen hebben aangetaast, de periferie en misschien ook het centrum daarvan hebben doen afbrokkelen.

* Assistent Sociologie Universitaire Instelling Antwerpen.

Ten tweede: of moet de redenering veeleer worden omgedraaid? Konden de protestbewegingen pas ontstaan voor zover de greep, de mobilisatie- en integratiekracht van de zuilen van binnenuit was afgenomen? Hebben de zuilen zich wellicht onvoldoende aan de gewijzigde maatschappelijke omstandigheden kunnen aanpassen? En heeft het protest dan uiting gegeven aan nieuwsoortige maatschappelijke belangen waarmee men binnen de zuilen geen blijf wist? Zijn de protestbewegingen dan prototypes van nieuwe vormen van sociale integratie?

Wellicht gaat het niet om een of-of kwestie. Maar het is van meer dan louter academisch belang dat men, als er dan van ontzuiling sprake zou zijn, de mechanismen daarvan zo precies mogelijk aangeeft.

Dit naschrift kan deze (en andere) vragenreeksen onmogelijk uitputtend behandelen, laat staan beantwoorden. Zonder daarbij in een wat steriele Noord-Zuid vergelijking te willen vervallen, lijkt het boeiend Moerings' bijdrage van enkele kanttekeningen uit Vlaanderen te voorzien. Waar nodig of nuttig mag naar de literatuur worden verwezen.

1. Ofschoon de historische omstandigheden van de maatschappelijke en politieke verzuiling verschillend zijn, is Moerings beschrijving van de fenomenen verzuiling en pacificatie grosso modo op de Belgische situatie over te plaatsen. Huyse heeft een en ander bij ons het meest uitvoerig beschreven¹ en hanteert daarbij goeddeels gelijklopende begrippen als bijvoorbeeld Thurlings, Daalder, Van Doorn, Lijphart en anderen. Met name Huyse en Lijphart hebben verzuiling én pacificatie bestudeerd als mechanismen waarmee in een plurale samenleving toch de hoogst mogelijke graad van sociale integratie en (vooral) van politieke stabiliteit gegarandeerd kan worden. Meteen is men vlakbij de implicaties die een verzuilde maatschappijstructuur voor de sociale verandering heeft: ook bij ons hebben de *'dwarslopende breuklijnen'* tal van maatschappelijke veranderings- en vernieuwingsprocessen vertraagd. Behalve de arbeiders-, resp. vakbeweging bieden ook de ontwikkeling van de Vlaamse beweging en bijvoorbeeld de vrijzinnige beweging daarvan aanwijsbare voorbeelden.

Maar er is meer dan het feit dat posities en tegenstellingen op de levensbeschouwelijke, sociaal-economische en communautaire breuklijnen elkaar voortdurend snijden en de mobilisatie daarrond afremmen. Bovendien heeft de pacificatiepolitiek, met inbegrip van de evenredigheidsregel en het regeren bij wederzijdse toestemming een soort *politieke oligopolie* van slechts enkele machtsblokken gecreëerd. Via pacten en afspraken allerhande worden allerlei schaarse (politieke en collectieve) goederen en middelen – van benoemingen van (top-) ambtenaren via onderwijsvoorzieningen tot zendtijd op radio en televisie – tussen de zuilen en hun partijpolitieke koepels verdeeld. Tegelijk wordt daarmee de actieradius van de zuil-elites en vooral van de partijbesturen in de breedte en in de diepte uitgebreid, een fenomeen dat, zij het vaak in sloganske

1. HUYSE, L., *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*, Antwerpen, 1970 en *De gewapende vrede*, Leuven, 1980. Opvallend is overigens dat deze auteur erg summier blijft over het effect van allerlei sociale (protest-)bewegingen die ook hij wellicht van een andere orde dan 'verzuiling' acht.

termen, als participatie wordt aangeduid.² Op het oligopolie buiten de strikt politieke sector, op de uitbesteding van de taken van de verzorgingsstaat aan verzuilde instellingen komen we meteen nog terug.

2. Eén gevolg daarvan is alvast dat de burger tot lijdelijkheid (Daalder) of passiviteit (Huyse) wordt veroordeeld, omdat en voor zover hem het uitzicht en toezicht, én de invloed op de politieke besluitvorming in min of meer grote mate wordt ontnomen. Ter compensatie, zo lijkt het, voor het aldus ontstane verlies aan politieke integratie, wordt zijn loyaliteit weer opgevijseld middels allerlei vormen van politiek, of alvast verzuild 'dienstbetoon'. Maar bovendien, en dat is voor sociale vernieuwing wellicht van groter belang, wordt daardoor de *toegang tot de politieke markt bijzonder smal* gehouden, zowel ten aanzien van nieuwe politieke thema's als van nieuwe politieke groeperingen, resp. bewegingen. Ten eerste moeten nieuwe, vooral dan niet-verzuilde en/of pluralistische bewegingen en organisaties behoorlijk wat drempels en hindernissen nemen vóór zij als zodanig erkend worden, en de politieke arena kunnen betreden. Als gevolg juist van de alom geldende evenredigheidsregel is er voor hen geen plaats voorzien in advies- en overleggroepen, in subsidiërings- en erkenningsnormen, enz. Dat impliceert, ten tweede, dat ook nieuwe politieke thema's, zelfs als zij hoog genoteerd staan op de publieke agenda, slechts moeizaam tot de politieke agenda doordringen. Men denke in dit verband aan kernenergie en energiebeleid, milieuvraagstukken, atoombewapening, lokale democratie, enz. om ons tot slechts enkele recente thema's te beperken.

Natuurlijk heeft elk politiek systeem een soort filter- en selectie-mechanisme waarlangs nieuwe maatschappelijke verwachtingen moeten passeren vóór zij in de politieke machinerie (kunnen) belanden en behandeld worden. Maar door verzuiling en pacificatiepolitiek heeft deze filter bij ons een bijzondere vorm en selectienorm: nieuwe politieke thema's (moeten) worden gekneed tot zij in de bekende (partij-) politieke breuklijnen, in de beproefde scenario's van overleg en besluitvorming vallen, of zodanig gereduceerd kunnen worden. Wat wij elders voor kernenergie en milieuproblemen hebben aangetoond geldt wellicht ook voor thema's als onderwijs, gezondheidszorg, rechtshulp, mediabeleid, enz.: verschillende van *deze thema's* én de belangentegenstelling daarrond staan *dwars op de centrale politieke breuklijnen in ons land*, dwars dus ook op de tegenstellingen waarrond de verzuilde belangengroepen eertijds zijn ontstaan, waaraan zij hun interne cohesie ontleen.³ Een aantal nieuwe maatschappelijke en politieke thema's, een aantal nieuwsoortige welzijnsbelangen vallen dus niet zomaar in de vertrouwde schema's van conflictbeheersing. Meer zelfs, sommige dreigen binnen de zuilen en partijen tot een splijtzwam in eigen midden uit te groeien. Behalve eventuele inhoudelijke of ideologische bezwaren, hebben de gevestigde groepen er dus ook intern-organisatorisch belang bij deze thema's

2. DE WINTER, L., Participatie als blokkade, *De Nieuwe Maand*, 1981, 5, 334-346, heeft het begrip zoveel mogelijk empirisch onderbouwd. Maar ook hij suggereert impliciet dat de notie participatie, in vergelijking met het onderzoek terzake, onevenredig veel en vaak slordig wordt gebruikt.

3. LEROY, P., Alternatief en autonoom bewegend Vlaanderen, *De Nieuwe Maand*, 1982, 6, 351-364. In hetzelfde nummer vindt men bijdragen over diverse sociale bewegingen en groepen in Vlaanderen en de thema's die ze dragen.

van zich af te schuiven. Wellicht kan een en ander het bijzonder langzame rijpingsproces van sommige van de aangehaalde dossiers tenminste ten dele verklaren.

3. Moerings expliciteert niet voluit wat er na 1965 ongeveer met de verzuiling is gebeurd, al lijkt hij enige ontzuiling te suggereren. Maar het is de vraag of hij, wellicht ook zelf wat beïnvloed door het mediagenieke karakter van diverse sociale bewegingen, de (toch nog goeddeels verzuilde) maatschappelijke achtergrond en structuur niet wat uit het oog verliest.

Het lijkt weinig nuttig – en binnen dit bestek overigens niet mogelijk – een uitputtend overzicht te bieden van allerlei sociale (protest-) bewegingen enerzijds, van de ontwikkeling van de verzuilde organisaties anderzijds. Twee punten moeten terzake volstaan. Ten eerste: doorheen de jaren zestig en vroege jaren zeventig ontstond ook bij ons de indruk, resp. de hoop dat zich een geleidelijke ontzuiling van de samenleving en de politiek zou aftekenen. Aanwijzingen daarvoor meende men ondermeer te vinden in de afnemende betekenis van de godsdienst (de secularisatie) en van traditionele ideologische bindingen in het algemeen: de ‘ontzuiling in de geesten’. Ook in de politiek leek men een nieuwe weg op te gaan: de opening van de liberale partij naar de katholieken toe (1963-65) en haar pleidooi voor een centrum-rechtse eenheidspartij (1967), het succes van niet-verzuilde partijen (Volksunie en FDF, vooral 1965-1971), en de groeiende gedachte aan een samengaan van progressieve christenen en socialistten. Behalve de ‘travailleistische’ regering Lefèvre-Spaak (1961-65), kreeg vooral de oproep van Collard (1969) daarbij een grote symbolische waarde: de progressieve frontvorming en dus ook een andere, niet verzuilde politieke constellatie leek een haalbare kaart. De ontzuiling in de geesten zou spoedig worden gevolgd door een ‘ontzuiling van de structuren’. De woelige jaren 1966 en volgende waarin diverse maatschappelijke groepen (studenten, mijnwerkers, boeren, arbeiders, vrouwen) een stille of luidruchtige strijd voor ontvoogding voerden, gaven de indruk dit proces nog te zullen bevorderen.⁴

Ten tweede: vandaag, maar eigenlijk al vanaf 1974 ongeveer, blijkt die indruk gaandeweg de bodem te zijn ingeslagen. Het gezamenlijke stemmenaandeel van de drie traditionele politieke families haalt dan weliswaar niet meer het peil van de vijftiger jaren, zij bieden allerminst een verbrokkelde of aftakelende aanblik. Er is nog niet opnieuw van een louter drie-stromenland sprake, maar de politieke verzuiling lijkt het laatste decennium veeleer toe- dan afgenomen. De voorvechters van de progressieve frontvorming hebben zich intussen op vertrouwde (machts-)posities teruggetrokken of zijn daartoe opgeklommen – is dat niet ook met een deel van New Left in Nederland gebeurd? – anderen hebben er alleen wrange herinneringen en blijvende politieke dakloosheid van overgehouden. En toch blijft men de indruk hebben dat de samenleving minder verzuild is geworden, minder dan de politieke kaart aangeeft. Of is ook hier de wens vader van de gedachte? Het lijkt er soms wel erg fel op.

4. Voor een meer gedetailleerd overzicht zie men ook BREPOELS, J., (red.), *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn*, deel 2, Leuven, 1981.

4. Sommigen pogen het samengaan van maatschappelijke ontzuiling – waarvoor men hoe dan ook aanwijzingen meent te vinden – en politieke (her-)verzuiling te verklaren door de volgehouden en nog vergrote machtsaanspraken van de zuilkoepels, de partijen. Het begrip partitocratie duikt dan op om te verwijzen naar wat een naar verhouding overdreven invloed van de partijen, zelfs hun ‘usurpatie van de macht’ wordt genoemd. Toch kan deze verklaringswijze weinig onderbouwd en bevredigend worden gemaakt. Twee onderling verbonden maatschappelijke ontwikkelingen bieden wellicht meer epirisch én strategisch perspectief.

Allereerst heeft de uitbouw van de verzorgingsstaat misschien de integratie in en loyaliteit tegenover ‘vadertje staat’ versterkt, zoals Moerings suggereert, maar dan toch slechts voor zover de zuil-organisaties daarbij als mediator optraden. Via een wijdvertakt net van verzuilde instellingen – vakbeweging en mutualiteit, maar vooral parallelle organisaties voor allerlei hulpverlening en welzijnszorg – is de *uitbouw van de verzorgingsstaat* inderdaad in grote mate *toevertrouwd en uitbesteed aan de zuilen*. Zeer in het kort en in termen van Van Doorn en Huyse: het gehele maatschappelijke middenveld tussen burger en staat, én de staat zelf is door en onder de zuilorganisaties verdeeld en verkaveld in een (eveneens) moeilijk doorbreekbaar oligopolie. Het lijkt een verstevigd duplicaat van wat de strikt politieke verzuiling te zien geeft, beide zijn trouwens niet te scheiden, hooguit te onderscheiden. Behalve de politieke markt biedt dus ook – met excuus aan Achterhuis – ‘de markt van welzijn en geluk’ weinig kansen voor (niet-verzuilde) vernieuwing en verandering. Wij hebben er elders trouwens op gewezen dat en hoe snel eventueel succesvolle alternatieve projecten in de welzijnszorg aan recuperatie onderhevig zijn.

Maar ten tweede heeft er, parallel met de uitbouw en modernisering van de verzorgingsstaat, een *verschuiving* plaatsgevonden in het maatschappelijk *participatie- en integratie-type*. Uit onderzoek wordt inderdaad duidelijk dat de burger zich steeds minder als een evident en traditioneel ‘lid’ van een politieke familie gedraagt en opstelt. Die vaststellingen ondersteunen op het eerste zicht de ‘ontzuiling in de geesten’-stelling. Maar verandering van participatiepatroon impliceert niet vanzelf vermindering van participatiegraad: de band tussen zuil en achterban berust dan wel minder op levensbeschouwelijke gronden, en in plaats daarvan stellen burgers zich meer en meer op als relatief vrije ‘cliënten’ op een markt met concurrerend politiek én welzijnsaanbod. De mate of graad van participatie berust bijgevolg minder op ideologische loyaliteit, dan wel op kwantiteit, diversiteit en kwaliteit van het welzijnsaanbod, van de service-verlening.

5. Dit laatste heeft, laten we daarmee afronden, nogal wat consequenties voor het impact van diverse sociale (protest-)bewegingen, met name juist voor zover zij zich als organisatoren van een alternatief politiek en welzijnsaanbod opwerpen. Natuurlijk is een deel van hun relatieve succes toe te schrijven aan hun politiek-inhoudelijke alternatieve of autonome opstelling. Toch heeft men soms de indruk dat zij – en Moerings? – het belang van ideologische alternativiteit en vernieuwing relatief overschatten. Ons komt het voor dat andere elementen van hun optreden veel belangrijker pijlers voor hun eventuele succes, en dus voor hun mogelijk maatschappelijk impact zijn. Zoals voor traditionele bewegingen, groepen en partijen het geval is, gaat het daarbij om de mate waarin zij telkens

nieuwe (welzijns-) verwachtingen weten aan te boren, nieuwe 'burger-als-consument-belangen' kunnen creëren, die elders nog niet of niet meer aan bod komen. Het relatieve succes van alternatieve en/of niet-verzuilde bewegingen en voorzieningen is dan ook afhankelijk van de graad van efficiëntie waarmee zij aan de verwachtingen van hun cliënteel tegemoet kunnen komen, en de nieuwe aspiraties en belangen kunnen bundelen, groeperen en organiseren.

Het is, in alle relativiteit en voorzichtigheid, zeer de vraag of een dergelijke interpretatie en werkhypothese zomaar op alle sociale (protest-)bewegingen toepasselijk is. De beweging en nieuwsoortige solidariteit die in Vlaanderen recent is ontstaan rondom de thema's lokale democratie en leefmilieu biedt een fraai voorbeeld. Maar het is zonder meer te vroeg het impact daarvan ten gronde in te schatten, laat staan het effect daarvan op een verzuilde samenleving.